

ZÁPISNÍK

SLOVENSKÉHO JAZYKOVEDCA
ročník 9 číslo 1 1990

Jazykové vedomie

Jazykové vedomie je vyšpecifikovaná zložka ľudského vedomia. Jeho obsahom je interiorizovaný systém verbálneho správania so svojimi dvoma podsystemami: konceptuálnym, jazykovým /vo vlastnom zmysle, v zmysle langue/ a interakčným.

Najzložitejšia je situácia v jazykovom podsysteme. Tu veľmi závažnú zložku tvorí lexikálny systém, respektíve systém pomenovaní. Tento systém si možno predstaviť ako bázu údajov, ktorá je charakterizovaná ako sieť vzťahov. Uzlové ody v tejto sieti tvoria lexie /najmä nominálne a verbálne/. Na nominálnu lexiu sa viažu jednak jej synonymné a antonymné, hyponymné a hyperonymné prvky, jednak statické a dynamické atribúty. Na verbálnu lexiu sa viažu zase synonymné prvky, ale najmä agentálne a komplementárne prvky. Každý z týchto prvkov sa môže stať novým uzlom a vstupovať tak do ďalších vzťahov.

Charakteristickou črtou lexikálneho systému je jeho genetická štruktúra. Zo základného, kľúčového prvku /akoby kľúčového génu/ sa vytvárajú všetky ďalšie ome-

novania, a to transformáciou /odvodzovaním, skladaním a rozvíjaním/, transpozíciou /prenášaním významu/, transferáciou /preberaním pomenovaní z iného jazyka/ a transláciou /prekladaním čiže kalkovaním/.

Do konceptuálneho podsystému patria prvky umožňujúce jazykové stvárnenie poznávaných objektov, t.j. jazykové kategórie, gramatické kategórie a sémantické príznaky. Do interakčného podsystému patrí súbor syntagiem, súbor výpovedných aktov a súbor prozodických vlastností, teda prvkov, ktoré z výpovede formujú vetu.

Popri báze údajov lexikálneho a gramatického typu patrí do jazykového vedomia aj osobitná axiologická jednotka, v ktorej je uložená sústava hodnotiacich prvkov operačného aj ikonického typu /v zmysle výrazových kategórií F. Miku/.

Takto charakterizované jazykové vedomie je "majetkom" každého individuálneho člena daného jazykového spoločenstva. Je však úzko spojené s jazykovými vedomiami iných jednotlivcov, je viazané na spoločenské vedomie.

Z individuálneho charakteru jazykového vedomia vyplýva, že nie všetci členovia jazykového spoločenstva majú rovnaké jazykové vedomie. Preto možno vymedziť isté typy.

Možno predpokladať /a ďalším výskumom konkrétne doložiť/ jazykové vedomie spontánne /vznikajúce najmä vplyvom okolia/, poučené /ovplyvňované školou a vzdeláva-

ním/, štandardné /používané v bežnom jazykovom styku/, reflexívne /charakterizované úvahami o vlastnostiach jazyka/, kultivované /dbajúce aj na pekné vyjadrovanie/, kreatívne /schopné dotvárať jestvujúce jazykové prostriedky/ a teoretické /vznikajúce odborným štúdiom jazyka/. Prirodzene, medzi týmito typmi niet nepriepustnej hranice.

Prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

/14. 11. 1989 - Banská Bystrica/

Pamiatky lekárskeho a liečiteľského charakteru z predpisovného obdobia slovenčiny

Choroby sprevádzali ľudstvo prakticky od jeho zrodu, a preto možno predpokladať, že rovnako stará je aj obrana proti nim.

Skúsenosti liečiteľskej praxe sa spočiatku tradovali ústne. Že nešlo o skúsenosti malé, dokazujú archeologické nálezy amputácií končatín, ba dokonca aj úspešných trepanácií lebky z eneolitu a staršej doby bronzovej.

Tradície antického lekárstva postaveného už na vedec-
kom základe sa stali kánonom európskej medicíny od raného stredoveku prakticky až do čias osvietenstva. Európske lekárstvo sa rozvíjalo pri kláštoroch a pri univerzitách. Lekársko-liečiteľská spisba bola zväčša latinská, no od najstarších čias rozvoja písomnej tvorby v domacom jazyku sa aj záznamy lekárskeho-liečiteľského charakteru, napríklad

v češtine od 14. storočia, v poľštine od 16. storočia, v lužickej srbčine od 17. storočia.

Aj medzi pamiatkami slovenčiny predpisovného obdobia majú písomnosti s lekársko-liečiteľskou tematikou závažné miesto.

Najväčší spoločenský dosah mali publikácie, ktoré vyšli tlačou. Zväčša sú určené širším čitateľským vrstvám a majú oficiálny, neraz z vecnej aj jazykovej stránky kompetentným činiteľom schválený charakter. Sledujú zvyčajne lekársko-výchovné ciele. Mnohé z nich vznikli v dôsledku osvietenskej atmosféry v dvorských a šľachtických kruhoch a v rámci dobových tendencií sa usilujú o zvýšenie duchovnej úrovne ľudu, o propagáciu zdravotných návykov, o prevenciu a elementárne liečenie bežných chorôb. Sú to práce pôvodné, t.j. zväčša vybrané z viacerých uznávaných autorov, aj preklad. Najstaršou z tlačených prác je Amuletum, to jest zpráva krátká a potřebná o moru od prešovského lekára a lekárnika Ján Webera z roku 1645. Je to jediná dosiaľ známa tlačená pamiatka tohto druhu zo 17. storočia.

Rukopisné pamiatky možno rozdeliť do dvoch skupín:

1. Odpisy už vydaných diel alebo rukopisy pripravené bezprostredne pre tlač, 2. Receptáre a jednotlivé liečiteľské návody ľudovej alebo pololudovej proveniencie.

Z jazykovej stránky sa tlačené ani rukopisné pamiatky lekársko-liečiteľského charakteru nevynímajú z dobo-

vého úzu písomných prejavov predpisovného obdobia slovenčiny, aj keď v poniektorých tlačiarniach badať úsilie o určitú kodifikáciu písanej stránky textu. Charakteristická je silná terminologická zložka, pričom vo viacerých prípadoch je zreteľná, prípadne aj výslovne udaná snaha o výber takých termínov, ktoré sú známe alebo pochopiteľné slovenskému ľudu. Zo štylistickej stránky je pre väčšinu týchto pamiatok príznačné úsilie o stručné, lakonické vyjadrenie; pamiatky z 2. polovice 18. storočia sa často odvolávajú na štýl slávneho osvietenského lekára, radcu a priateľa Márie Terézie Gerharda van Swietna.

Slovensky písané pamiatky lekársko-liečiteľského charakteru z predpisovného obdobia slovenčiny zohrali v svojej dobe dôležitú úlohu pri popularizácii zdravotníckych návykov, návodov a rád a majú nezastupiteľné miesto v kánone slovenských historických textov. Zaručuje im to ich bohatá slovná zásoba, najmä irečiteľná domáca terminológia z viacerých vedných odborov /medicína, botanika, zoológia, drogy/. S akými ťažkosťami bolo autorom neraz treba zápasiť pri hľadaní najvhodnejšieho a najzrozumiteľnejšieho výrazu, ukazuje názorne rukopis prvej slovenskej populárnej zdravotvedy Trifolium sanitatis medicum od stoličného oravského lekárnika J. Heilla z roku 1760.

PhDr. Marie Majtánová, CSc.

/15. 11. 1989 - Nitra/

Americkí Slováci
/Historicko-demografické a kultúrno-spoločenské súvis-
losti jazykovej situácie/

1. Slovenská dialektológia skúmala najprv slovenské miestne nárečia /ako jednu z dvoch hlavných existenčných foriem národného jazyka/ na súvislom /kompaktnom/ historickom území slovenského etnika; neskôr /najmä v období po druhej svetovej vojne/ sa venovala pozornosť aj výskumu nárečí slovenských enkláv v zahraničí, a to prevažne na Dolnej zemi. Jazykové prejavy potomkov slovenských vysťahovalcov v západnej Európe /Francúzsko, Belgicko/ a najmä v zámorí /v Severnej Amerike - Kanada, Spojené štáty, v Južnej Amerike - Argentína a i./ sa však doteraz neštudovali. Terénny výskum prejavov amerických Slovákov v severovýchodných štátoch USA /najmä v Pennsylvánii, Ohio, New Yorku/ v lete roku 1989 bol prvým krokom pri mnohoaspektovom štúdiu výsledkov jazykových kontaktov a interferencií slovenských nárečí v anglickom prostredí.

2. Objektom výskumu bola reč priamych potomkov slovenských vysťahovalcov zo začiatku 20. storočia, t.j. prvej /v Amerike narodenej/ generácie amerických Slovákov. Pre komplexné poznanie súčasnej jazykovej situácie majú značný význam aj mnohé mimojazykové fakty, a preto bolo potrebné sledovať rozličné historicko-demografické a kultúrno-spoločenské súvislosti.

3. Doterajšie poznatky o vysťahovateľstve ukazujú, že

najviac Slovákov prichádzalo do Ameriky z východoslovenských žúp; na začiatku 20. storočia mali v tomto smere výraznú prioritu obyvatelia Šariša, Zemplína, Spiša. Slovenskí prisťahovalci sa v tých rokoch sústreďovali takmer výlučne vo východných štátoch USA /v štáte Illinois to bolo napríklad roku 1900 1278 Slovákov, v Ohio 1683, v New Jersey 3505, v New Yorku 4055 a v Pennsylvánii 16805 Slovákov/. Centrá týchto štátov - Pittsburgh, New York, Chicago, Cleveland - sa stali i slovenskými strediskami a začiatkom 20. storočia v nich žilo viac Slovákov ako v ktoromkoľvek meste na Slovensku. Zdrúžovali sa v mnohých krajských spolkoch, vydávali noviny, vyvíjali osvetovú činnosť /mali divadelné súbory, spevácke zbory a i./. V svojich rodinách, miestach bydliska a sčasti i na pracoviskách komunikovali v rodnom nárečí; toto nárečie učili aj svoje deti. Súčasní informátori pochádzajú z týchto slovenských rodín; viacerí žijú dodnes v rovnakých lokalitách.

4. Získavanie vhodných informátorov pomáhali organizovať miestne odbory Slovenského národného spolku. Prihlásilo sa okolo 70 informátorov, ktorí spĺňali stanovené kritériá /narodení v Amerike, ovládajúci slovenské nárečie, ktoré sa naučili od svojich rodičov, schopní a ochotní vydať informácie/; 44 ich bolo možné navštíviť a nahrat. Medzi informátormi prevládali ženy, vybrané v súlade so súčasnou teóriou nárečového výskumu. Najstaršia rozprávač-

ka sa narodila roku 1901, najmladšia /žijúca dodnes v spoločnej domácnosti so svojou 101-ročnou matkou/ roku 1937. Väčšina nahrávok týchto informátorov na spracovanie /prepísanie z magnetofónového záznamu a následné analýzy/ ešte len čaká. Z doteraz spracovaného materiálu jasne vychádza, že jazykové /nárečové/ prejavy prvých potomkov slovenských prisťahovalcov nie sú homogénne. Existenčná odkázanosť na inojazyčné prostredie si vynucuje aktívny bilingvizmus, urýchľuje asimilačné procesy. V tejto súvislosti možno formulovať iba niekoľko základných téz, naznačujúcich chápanie kontaktov slovenských nárečí s angličtinou v USA.

5. Slovenský jazyk je v USA izolovaným jazykom; vyvíja sa /územne/ oddelene od svojho východiskového, bazového jazyka. Slovenské nárečia sú komunikačne obmedzené. Ich nositelia sa pri /dominujúcej/ komunikácii dostávali v USA do kontaktov s inými jazykmi, no najmä s americkou angličtinou. Každý jazykový kontakt smeruje k istému jazykovému "konfliktu", ktorý je jeho bezprostredným následkom i dôsledkom. Konflikt je tým väčší, čím sú typologicky vzdialenejšie kontaktné jazykové štruktúry. Tento konflikt sa rieši /vzájomným pôsobením zúčastnených jazykových štruktúr s potenciálnymi asimilačnými dôsledkami a b/ úsilím o zachovanie každej zo zúčastnených jazykových štruktúr, ich obranou /maintenanciou/. Slovenčina v USA je v postavení minoritného izolovaného jazyka; jej postup-

nú asimiláciu /neznamenajúcu však totálnu deetnizáciu amerických Slovákov/ nemožno zastaviť.

6. Prejavy asimilačného pôsobenia angličtiny na slovenské nárečia sú produktom komplexného a komplementárneho pôsobenia jazykových i mimojazykových faktorov jazykového vývinu. Doterajšie analýzy získaných nahrávok potvrdzujú, že v jazykových /nárečových/ prejavoch prvých potomkov slovenských prisťahovalcov sú isté rozdiely. V zásade možno vyčleniť tri skupiny informátorov:

a/ Jazykovo úplne spôsobilí /plne kompetentní/ informátori, ktorí napriek svojmu veku /okolo 80 rokov/ hovorili slovenským nárečím plynule, prirodzeným tempom, boli schopní vyrozprávať epické príbehy plné archaických prirovnaní, starej lexiky, zachovávali najvýraznejšie črty svojho nárečia aj v hláskosloví, tvarosloví, slovo- tvorbe i v syntaxi.

b/ Rozprávači preukazne demonštrujú prenikanie anglických prvkov a výrazov, a to jednak nekonkurujúcich /v prípade lexikálnych deficitov/, jednak konkurujúcich, teda interferenčných, pričom obrana /maintenancia/ rodného nárečia je stále slabšia. Je to najpočetnejšia skupina spomedzi skúmaného súboru informátorov.

c/ Slabší /nekompetentní/ rozprávači už nedokonale ovládajúci rodné nárečia. Ich rozprávanie je neusporiadané, spomínajú udalosti bez chronologického či tematic-

kého usporiadania. Explorátor ich musí často "povzbudzovať", často odpovedajú iba áno/nie, prechádzajú do angličtiny aj v strede vety /pomáhajú si ňou/, komunikačne zlyhávajú.

7. Jazykové /v zásade nárečové/ prejavy amerických Slovákov charakterizujú najmä tieto javy:

a/ Spoluhlásky p, t, k vyslovujú niektorí informátori aspirevane, t.j. s prídychom slabého h: Šicke maju svoj dom, ale jag idzece do p^hervatu, t^ho áviše idu z vami /hovori rozprávačka o návšteve v "kraju"/.

b/ Vo výpovediach badať istý ústup deklinácie; nesklonujú sa najmä vlastné mená /názvy lokalít/: Tedi sme ešči buľi f Čikego. - On pošol do Klívlend, Ohajo. - Ta oňi mufovali do Juniontavn a i.

c/ Anglické formy typu boys /fungujúce ako plurál/ sa interpretujú ako singulárové, a preto sa tvoria aj nové plurálové tvary s príponou -i: A potim zme mali šedzom šestri a dva bojsi. - Nescel ňidž madz zoz dzecami, zoz bojsami. - Ja mušela vačovac teho maleho bojsika.

d/ Informátori tvoria hybridné slovesné zloženiny z anglického základu a slovenskej nárečovej koncovky -ovac. Časté sú najmä slovesá ľahkovac /On me aj kuz ľahkoval. - Grule roz badmilk ocec ľahkovali/, křinovac /čirtiť, nidozac /to křeď - valřad/, křetovac /rezať, křeřet: napríklad vo vete Pama polořili muku, vařea,

pomiksovali a potim nidovali, rolovali a křetovali/, ju-zovac /používať/, mufovac /to move - hýbať sa, stahovať sa/, tičovac /učiť/, čendžovac /vymieňať/ atď. Tvorba tohto typu je produktívna, no zároveň značne individuálna.

e/ Ako lexikálne prevzatia všeobecne fungujú slová borderi/burderi /podnájomníci, stravníci/, majna /baňa/, rúm /miestnosť, izba/, plejs, plejsi /miesto, lokalita - noví osadníci bývali na istých plejzoch/, bojs /chlapec i syn/, bas /šéf/ a iné.

Viacere prípady interferenčných javov je potrebné interpretovať ako idiolektné javy. Také sú zaiste predstavovania typu Mojo nemo je Johan Almaši /predtým po anglicky Majn nejm is Džon Elmejsi/, vyjadrenia ako ja pisam /analógia s infinitívom, náhodná chyba?/ a ďalšie, vyskytujúce sa v prejavoch slovenskými nárečiami hovoriacich amerických Slovákov v Pennsylvánii a v iných severovýchodných štátoch USA.

PhDr. Ivor Ripka, CSc.

/22. 11. 1989 - Bratislava/

O viacnásobnom prísudku zo syntaktického a sémantického hľadiska

1. Z diskusie o viacnásobnom prísudku v časopise Slovenská reč v rokoch 1967-1969 sa vlastne do oficiálnych gramatík nedostalo nič. V roku 1968 vyšla Slovenská

gramatika /5. vydanie/, v ktorej sa za viacnásobný prísudok pokladá iba konštrukcia s opakovaným prísudkom, napríklad Žiaci srievajú a spievajú.

2. Do súčasných syntaktických príručiek, respektíve učebníc sa dostalo toto chápanie viacnásobného prísudku: a/ dva i viaceré priradené menné časti slovesno-menného prísudku pri jednej sponě, b/ dva alebo viaceré plnovýznamové slovesá v neurčitku pri spoločnom pomocnom slovese, c/ viaceré synonymné slovesá v prísudku, respektíve viaceré synonymné vetné základy, d/ keď slovesá v prísudku predstavujú zložky jedného deja, e/ keď slovesá v prísudku majú spoločný rozvíjací vetný člen, f/ keď sa prísudky opakujú.

3. Ani jedno z uvedených vymedzení viacnásobného prísudku nepokladáme za dostačujúce.

3.1. Konštrukciu slovesnomenného prísudku s viacnásobnou mennou časťou /napríklad Jahniatka boli krotké a nežné/ hodnotíme ako jeden zložený slovesný tvar, v ktorom viacnásobná časť sa spája so sponou ako celok. Viacnásobnosť mennej časti nenásobí sponová časť.

3.2. Rovnako treba hodnotiť aj spojenie pomocného slovesa s dvoma i viacerými slovesami v neurčitku /napríklad Vie písať aj čítať. - je to jeden zložený slovesný tvar s viacnásobnou časťou, ktorá nenásobí tvar pomocného slovesa.

3.3. Konštrukciu s viacerými prísudkami sloves,

ktoré sú synonymné /platí to aj o vetných základoch/, nepokladáme za viacnásobný prísudok, lebo každé synonymné sloveso v prísudku tvorí samostatnú predikáciu čiže samostatnú vetu, a to aj vtedy, keď majú spoločný podmet alebo spoločný rozvíjací vetný člen. Synonymné slovesá sa totiž významovo takmer nikdy nekryjú a významovo úplne totožné slovesá sa nikdy nedávajú vedľa seba do jedného radu /napríklad Otec "robí a pracuje" v továrni/.

3.4. Podľa nášho názoru dve slovesá v prísudku nemôžu byť zložkami jedného deja /napríklad Slnko hreje a svieti/. Nazdávame sa, že tu sa v tne predpokladá spoločný agens, ktorý môže súčasne vykonávať dva deje.

3.5. Opakované prísudky treba chápať ako samostatné predikácie využité štylisticky.

PhDr. František Kočiš, CSc.

/29. 11. 1989 - Banská Bystrica/